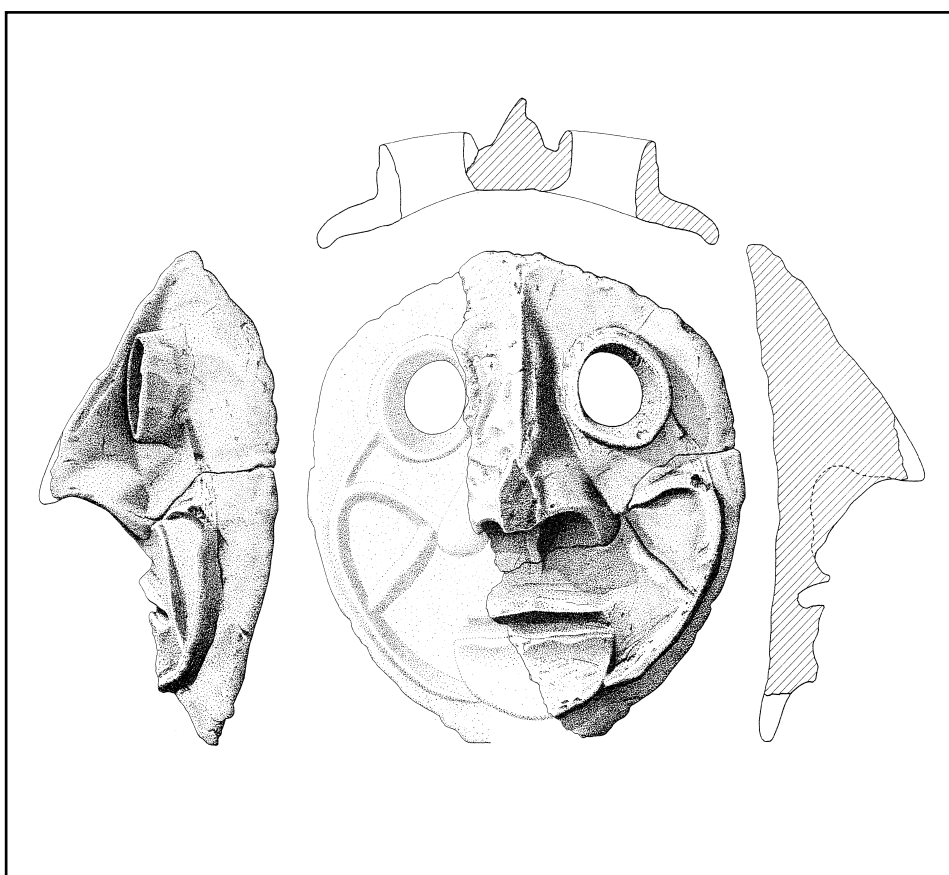

ŐSRÉGÉSZETI LEVELEK

PREHISTORIC NEWSLETTER

4. évfolyam

2002

Késő rézkori agyagmaszk Balatonőszödről

Balatonőszöd határában 2002. tavaszán az M7-es autópálya új nyomvonalának leletmentő ásatásán a Baden-péceli kultúra egyik gödrében egy agyagból készült, emberi arcot formázó álarc (maszk) fél töredéke látott napvilágot a kultúrára jellemző edénytöredékek és állatcsont-darabok társaságában. A lelet – mint azt már előkerülésének pillanatában tudtuk – igen nagy jelentőségű, Magyarország területén és ebben a korszakban egyedülálló.

Balatonőszöd-Temetői dűlő (S-10) lelőhelyen, az M7-es autópálya tervezett nyomvonalán, a leendő balatonőszödi csomópont területén 2001. júliusától 2002. decemberéig folytattunk megelőző régészeti feltárást, két ásatási évadban. A mintegy 100 ezer m² felületből 75 ezer m² került teljes feltárássra, a fennmaradt területeket megszondáztuk.

A leletmentés során – többek között – egy boherázi-korai badeni települést sikerült feltárni, melynek északi, nyugati, és keleti határa szerencsésen beleesett a feltárási felületbe, délen viszont annál tovább terjedt. A teljes feltárást nélkül is a nagy kiterjedésű, a területből kiemelkedő legmagasabb észak-déli irányú enyhe dombháttal párhuzamosan, hosszan elnyúló badeni telep délkeleti részét a feltárási felületen a kultúrától származó antropogén, régészeti leleteket tartalmazó kultúrreteg fedte, majdnem két méteres vastagságban.

Itt került elő 2002. tavaszán, nagypénteken az (R-925. jelzésű) badeni kultúrreteg eltávolítása után kirajzolódó B-1072. gödör feltárási területén a badeni kultúra eddig egyedinek számító antropomorf jellegű lelete.¹ A B-1072. gödör formájában és leleteit tekintve is egy teljesen hétköznapi gödör lenne, ha nyugati körvonalán belül nem sikerült volna kézzel kibontani egy téglalap alakú önálló jelenséget (B-1096), és nem került volna elő belőle a mindennapos házi kerámiatöredékek és állatcsontok mellett egy emberi arcot ábrázoló agyagtárgy töredéke.² A maszk az R-925. kultúrreteg leásása után rögtön megjelent, pozícióját tekintve

tehát a B-1072.-be ácsott B-1096. gödör tetején fektetve, félbetörve. Törött állapota nem a véletlen vagy az ásató hanyagságának műve: valamilyen szertartás fontos részét képező direkt cselekvés eredménye. Egyfajta véglegességet sugallhat, amely vonatkozhat a túlvilági életben játszott szerepére is. Tárgyak, edények rituális jellegű törését sírokba adott temetkezési mellékletek formájában többször is megfigyelték, mint a halotti kultusz részét képező jelenséget. Említik azonban a tárgytörést, mint rituálisan megölt és eltemetett, jelképes vagy valós személyhez kapcsolódó szertartási részletet is; valamint hogy a széttört darabokat a termékenység biztosítása érdekében gyakorta szétszórták a települések területén (CHAPMAN, 2001, 89–107). M. Eliade írja egyik vallástörténeti munkájában, az afrikai déli pangwék férfivá avatási szertartása kapcsán: „Egy sírt jelképező gödört befednek egy általában maszk formájú agyagfigurával. A gödör a kultikus istenség hasát jelképezi, s az avatandók átkelnek fölötte, így jelezvén újjászületésüket.” (ELIADE 1999, 67). Ez a leírás éppenséggel ráillene a B-1072–1096. gödörök és a belőlük származó álarc megtalálási körülményeire. Tudjuk azt, hogy a fiúból férfivá avatott egyének jelképesen meghalnak, és a szertartást vezető személy kelti őket új életre, mint már a közösség teljes jogú férfitagjait. Ismerünk olyan avatási részleteket is, ahol a faluból elhurcolt fiúkat maszkkal elfödött arcú férfiak vezetik ki – „rabolják el”. A maszk megjelenése esetünkben tehát a férfivá avatási ceremóniában több momentumban is feltűnhetett, maga a végleges tartózkodási hely, a B-1072-1096. gödör pedig egy jelképes sírt formázhat, amely a meghalt és eltávozott, de férfiként újjászületett fiúk nyughelye volna. Az álarc másik fele nem került elő, nyilván egy másik, nem kevésbé fontos rituálé részét képezhette, akár úgy, hogy darabjait a felavatottak tabuként, amulettként őrizték, akár úgy, hogy másféle, általunk nem ismert indítatásból darabjait megsemmisítették, esetleg szétszórták.

Az ásatási szektor, ahol a maszk előkerült, bőven szolgáltat egyéb kultikus jelenségekkel és leletekkel. Az általunk mesterségesen elhatárolt területen, mintegy tíz-húsz méter átmérőjű térségben az álarcot őrző gödörtől egy férfitemetet (B-744-

¹ Itt szeretném megköszönni Bondár Máriának, hogy felhívta a figyelmemet a fontos részletre, és köszönöm az ásatás és a feldolgozás során nyújtott önzetlen, nélkülözhetetlen szakmai segítségét.

² A leletről lásd még: HORVÁTH 2002A; HORVÁTH 2002B.

ben S-20, 21, 22), egy egymást ölelő női és egy csecsemő-gyermekvázát (B-981-ben S-24, 25), és egy erős égésnyomokat mutató női halottat őrző áldozati gödör (B-1106-ban S-27) került feltárássra. Szinte közvetlenül a maszkot tartalmazó gödör mellett, attól néhány méterre délre egy nagyobb foltot kezdtünk metszettel átvágva bontani. A folt keleti végében a B-1036. számú, méhkas alakú gödörben a felső szinten öt teljesen ép, kitört vagy átvágott nyakú kiskérődző váza feküdt, az alsó szinten egy kiskérődző és edénytöredékek helyezkedtek el (1. kép). A B-1036-os gödörrel egy szinten indultak (a metszet tanúsága szerint összetartoztak és egyszerre keletkeztek) a gödör faltjának nyugati részéhez kapcsolódó, szinte a bontott felszínen jelentkező, sekély betöltésű, egyszer, esetleg alig néhányszor átégett (K-163. és 168. jelzetű) tűzhelyek illetve az erősen szenes, hamus betöltésű, nagyon sekély (B-986. 1103, 1104, 1105, 1126, 1127, 1145, 1146, 1147, 1176 jelzetű) gödrök és cölöplyukak (2. kép). Ezt a helyszínt egy rituális áldozatbemutató helyszínének tartjuk: az áldozati gödör és a benne levő leletek mellett sikerült feltárnunk az áldozási ceremónia helyét is, ahol a kiskérődzők áldozását (leölését, egyes részeinek, szerveinek további felhasználását) végezték. A körülményekből egy véres áldozatbemutatót rekonstruálunk, amelyet talán két egymást követő alkalommal mutattak be ezen a helyszínen (B-1036 alsó és felső szintje). A leölt állattal-állatokkal (juhok vagy kecskék) nyakuk elvágásával vagy kitörésével végeztek. Az állatok épen, szőröstül kerültek az áldozógödörbe: minden csontjuk megvan, még patájuk sem hiányzik. A szertartás során valószínűleg csak a vérüket, esetleg belső szerveiket használhatták fel, ezek a rituáléban valamiféle kapcsolatba kerültek a tűzzel (ld. tűzhelyek, hamuzóhelyek): vagy tűzre öntötték őket az istenség(ek)nek, ősöknek ajánlva, és/vagy tűzön elkészítve elfogyasztották az áldozat résztvevői (egyesülve az istenség(ek)kel, ősökkel egy közös lakomán).

Figyelemre méltó a kiskérődzők áldozati állatként való felhasználása. A vallástörténeti munkák egész sora említi (pl. FRAZER 1998, 300–313), hogy a kecskék (vagy juhok) afféle vegetációs istenek képét öltötték fel, fokozatosan kiszorítva, megszemélyesítve az addig emberi szereplővel játszott misztériumból az „emberi tényezőt”. Áldozatként való bemutatásuk megfelel az egykori vegetációs férfiisten(ek)nek (pl. Zöld Isten, Pünkösdi király, Dionüosz, Pán, kentaurok, stb.),

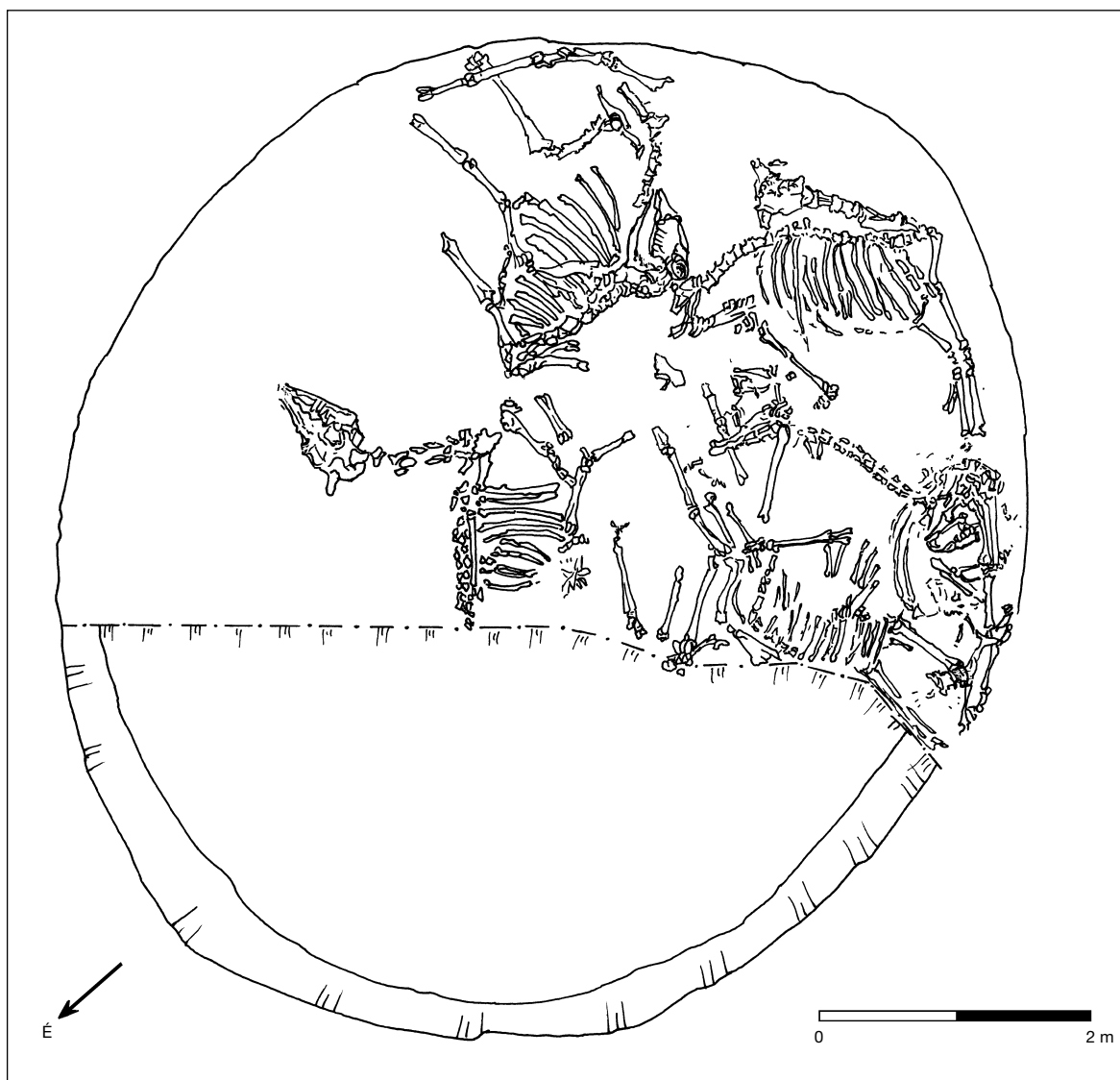
azok egyfajta metamorfózisai-aspektusai a fejlett állattartó közösségekben. A tavaszi, a természet újjászületését, vagy a nyári, az első zsenge felajánlását célzó-elősegítő szertartások nélkülözhetetlen szereplői, ahol a véres áldozat során a férfiisten halálát a saját életük feláldozásával váltják ki. Az állatok magas számát és gondos pozicionálásukat látva a B-1036. gödörnél és kíséző jelenségeiben egy nagyobb közösségi engesztelő avagy termékenységi áldozatot látunk.

E térség közelében, más gödrökből került elő egy nyomokban vörös festést mutató, karcolt díszű, fej nélküli női idoltöredék (B-1084. gödör a 49/9 szelvényben), egy karcolt díszítésű épület (szentély?)-modell töredék (R-925-es kultúrrétegből a 48/5 szelvényben), és egy talpas, nyomokban vörös festésű miniatűr kehely is (szintén az R-925-es kultúrrétegből a 47/10 szelvényben). Egy viszonylag kis területen (kb. 20 × 20 méteres körzetben) tehát véres emberi és állati (égő-)áldozatokat tartalmazó gödröket, szertartási helyszínt, egy rituális, talán férfivá-avatási szertartáshoz kapcsolható gödröt és különleges leleteket sikerült feltárni a badeni kultúra II. fázisából. Összetartozásuk, ilyen módon való értelmezésük egy a lehetséges feldolgozási lehetőségek közül, amely itt a feltárt és összekapcsolható régészeti jelenségek elemzéséből indult ki.

Eszmefuttatásunkat a maszk, mint egyedi tárgy bemutatásával, lehetséges párhuzamainak felsorolásával folytatjuk.

A badeni kultúra egyedi antropomorf ábrázolása emberi (férfi) arcot formázó, agyagból készült álarc/maszk bal oldali részének kb. fél töredéke (3. kép).³ Az arc a jobb szem belső zugától indulva, az orr teljes vonalát követve a jobb szájug hiányával az állcsúcsig átlós irányban töredékes, azaz a jobb arcfél – az orrot kivéve, – és az áll nagy része hiányzik. Az előkerülés során az orr hegye és a szem alatti keretív egy része megsérült. A plasztika külső része az emberi arc formáját követve enyhén domború, belső hátlapja ennek megfelelően homorú, talán a viselés megkönnyítésének érdekében is. Az álarc kerek, szélei ujjal elvékonyítottak (a hátlapon jól láthatók az ujjbegyek lenyomatai). A külső, arcot formázó lapon a szegély ezért néhány helyen csipkézésszerű, valamint széleinek vastagsága is változó. A hátlap síma, de nem gondosan, egyenletesen elsimított. A tárgy legnagyobb Szé.: 95 mm, legnagyobb H.: 164 mm, legnagyobb V.: 13, legkisebb V.: 7 mm. Anyaga jó minőségű, finom agyag, amelyhez finom csillámos homokot és apró, szálas, szerves növényi részeket keverték soványítás céljából. Égetése változó minőségű, egyes részeit jobban, másokat kevésbé érte a hő az égetőkamencében. A külső oldalon az agyag az orr mellett a peremig és az áll felőli töredékes részen fényes, mázszerű megjelenésű. Nem valószínű, hogy ez valódi bevonat (finom máz) lenne, amely a többi részeken lekopott; inkább patináról van szó,

³ A rajz Ősi Sándor munkája.

1. kép. Balatonőszöd – B-1036. gödör felső szintje
Fig. 1. Balatonőszöd – Upper layer of pit No. B-1036

amelyet élete, esetleg viselése során kaphatott a tárgy – talán ezeken a részekén érintkezett az emberi kézzel a tartás-viselés során. Ez az apró kis jel utal a tárgy valódi használatára.

Az arc kialakításakor a felső indítás a szemmel és az orrgyökkel indul, szemöldöke és homloka már nincs megjelenítve, füllei is hiányoznak. Ez kétféle ok miatt történhetett: ezt a részt már a viselő ember saját testrészei is megjeleníthették, vagy pedig egy több részből álló álarc alsó (arc)-részét találtuk meg. A maszkhoz tartozható felső (sisak-)rész esetleg más, pl. szerves anyagból készült, ezért elpusztult, vagy más helyen található.

A szem csőszerű, plasztikusan kimagasló kerek üregként jelenik meg, amelyben a maszk mögötti valódi emberi szem a viselet során mélyen ülő, szuggesztív szerephez jut. Az orr vonala merész, erősen kiugró, egyenes vonalú, furcsává az orrcimpák kialakítása teszi, melyek erősen felfelé irányulnak. Emiatt az orr horgas, madárcsőröszerű benyomást kelt. A száj vonala mély, egyenes árok, meglehetősen elnagyolt, nem átfúrt, csak az anyagba mélyülő. Az álarc tehát feltehetően nem „beszélt”. Az orrcimpa szélétől a maszk széléig plasztikus

bordaként megjelenített fintor vagy ránc fut, mely az emberi arcon is megtalálható természetes ráncot szimbolizálja. Hasonlóan megjelenített a szemüreg alatti járomcsont íve. A felső ajak fölött, és a szájszögletől az állcsúcs felé bajusz és szakáll alig kivehető keretive és a sörték finom szálacskáinak bekarcolása látható. A szemüreg felső vonalától az állcsúcsig a peremtől változó távolságban egy belső keretszerű plasztikus, ujjbegyekkel kiformált, hullámos borda fut körbe, mint egy keretbe foglalva az arcot.

Az arc kialakítása a töredéken szimmetrikus, az előkerült töredék alapján teljesen kiegészíthető.

A maszk teljes megjelenítésében leegyszerűsített, mély vonásokkal kialakított, markáns emberi arc, amely nem torzírtja vagy idealizálja, sematizálja, esetleg karikírozza az emberi arcot, hanem annak reális, azonos léptékű és vonású visszaadására törekszik. A választott nyersanyag, az agyag

megformálási lehetőségei azonban keretek közé szorítják ezt a törekvést, ezért stílusára és kialakítási módjára is rányomják bélyegét. Nagy szerepet kapnak a rátett, plasztikusan kiemelkedő részek, és az agyagba mélyíthető üregek, ezekkel a „fogásokkal” dolgozhat az emberi arc visszaadására törekvő mester. A végső, kész forma a megformáló ember biztos kezére vall, rutinszerűen, vagy sokszor elvégzett feladatnak sejteti a kialakítási folyamatot. Rögzítésre, viseleti módra utaló nyom (pl. átfúrás) az álarc előkerült töredékén nem látható. Talán a hiányzó állrész közepén volt egy teknőszerű illesztőkehely a tartópálca számára. Elképzelhető azonban, hogy csak kézzel tartották az arc előtt (erre utal az egyes részekben látható fényes patina), vagy olyan további részek kapcsolódtak hozzá, amelyek a viselést is meghatározták (pl. ha sisakszerű homlok ill. fejtetőrész kapcsolódott hozzá, akkor csak bele kellett bújni).

A megformálás és kialakítás módja a badeni kultúra eddig ismert régészeti hagyatékától eltérő. Ez önmagában nem meglepő, vagy feloldhatatlan probléma, hiszen ilyen jellegű tárgyat nem ismerünk a késő rézkori művelődésből, sőt, Magyarországon és a környező országok területén található más őskori kultúrákból sem. Egészen biztosak lehetünk azonban abban, hogy nem egy hétköznapi rendeltetésű tárgyat találtunk, hiszen, ha ez így lenne, számos hasonló darabot ismernénk a badeni kultúra régészeti hagyatékából.

A tárgy rendeltetésére irányuló magyarázatok, párhuzamkeresések több irányból is kiindulhatnak. Az egyik lehetséges irány az emberi arcot megjelenítő, azt ábrázoló régészeti leletek (kisplasztikák, idolkok, festmények, plasztikus díszítésű edényfogantyúk, egyéb) összegyűjtésének, előkerülési körülményeinek értékelését kívánja. A másik feldolgozási, kiindulási lehetőség az etnográfiai párhuzamokból (tárgyak, feljegyzett, terepi munkán alapuló megfigyelések) és a hozzá kapcsolódó vallástörténeti munkákból táplálkozik, és ebből von le következtetéseket.

Mindenképpen magyarázatot igényel az a tény, hogy a maszk telepen, szétört állapotban, egy minden szempontból hétköznapiaknak számító gödörből került elő. Ezt a problémát az ásatási jelenségek elemzésével próbáltuk megoldani a cikk első részében.

Ha a fent említett első kijelölt irányban indulunk, szükségessé válik az álarccal kapcsolatba hozható hasonló, avagy annak vélt régészeti leletek rövid bemutatása, felsorolása.

A felső paleolitikum időszakából Franciaországban barlangi véseten látható az első maszkot viselő ember. A varázslónak vélhető személy állati tartozékokkal (bőrökkel, szarvakkal) álcázta valódi emberi jellegét, feltehetően egy vadászmagia jellegű eseménysor szereplőjeként, amelyben, mint az „Állatok Ura” szerepelt.⁴ Hasonló elképzelést ábrázol egy lourdes-i vésett palalemez, amelyen egy szarvas bőrébe bújó férfit jelenítettek meg lófarokkal és szarvasagancs fejéssel (ELIADE 1994, 22).

Az angliai Star Carr mezolitikus (kb. Kr. e. 7500 körül) lelőhelyéről ismert egy átlukasztott szarvaskoponya homlokcsontja az agancsokkal, amely a fejtetőre erősítve szolgált hasonló célokat (CLARK 1954).

Időben már jóval közelebb áll a Kelet-Szlovákiában, Čičarovce /Csicsér/ lelőhelyen kultikus gödörben előkerült férfi csontváza, mely fején bikakoponyából kialakított, szarvakkal ellátott, feltehetően szerves anyagra (bőrre, fára) erősített álarcot viselt. A szintén varázslónak tartható sír a késő neolitikus (kb. Kr. e. 4900–4500) tiszai kultúra hagyatékába sorolható (VÍZDAL 1980).

Mindhárom, fent említett példában az őskori ember fején maszkot visel. Ezek a maszkok azonban viselőjüket – azok emberi mivoltát takarva – „állati bőrbe bújtatják”, valamilyen mágikus célból egy bizonyos állattá, vagy a csorda észrevétlen tagjává „varázsolva”, úgy, hogy senki ne ismerjen rá az eredeti emberi személyre. Ne felejtsük el azonban, hogy a mi leletünk emberi arccal rendelkező álarc.

A badeni kultúrából is ismerünk egy „sámán”-nak vélhető sírt. A Vörs-Majorságban feltárt elhunyt – megkülönböztetésként – rézből készült, két szarvban végződő diadémát viselt a fején (BANNER 1956, T. LXXXVIII). Léteztek tehát a badeni kultúrában is sámánok, az egyetlen ismert személy azonban nem maszkot viselt, más módon fejezte ki a nem evilághoz való tartozását.

A kora neolitikumban kevés, majd a középső neolitikum időszakától már nagyobb számban tűnnek fel a hazánk területén is élő kultúrákban olyan idolkok, melyek fejükön maszkot viselnek. Ez az idők során szinte egységessé vált megjelenítési formában lapos háromszögű, egyes kultú-

⁴ Trois Frères-barlang, barlangi vésett-karcolt rajz, „Le Sorcier”; magdalenai kultúra, kb. 17000–9000, Dél-Franciaország, Ariège, Midi-Pyrénées (L'ART DES CAVERNES 1984, 406, Fig. 13).

2. kép. Balatonőszöd – ásatási felvétel az „áldozati helyről”
Fig. 2. Balatonőszöd – photo of the “ritual place”

rákban később ötszögletű álarc arcvonások nélküli; teljességében lefedi, eltakarja az emberi arcot. Csak az arc területére terjed ki, minden esetben – általában a füleknél – átfúrással rögzíthető. A fej általában hátracsapott, előfordulhat a szem és a száj bekarcolással való jelzése, az orr plasztikus kiemelése. Nemük legtöbbször nincs jelölve, ahol igen, (főleg a késő neolitikumtól) ott a legtöbbször a másodlagos nemi jegyek alapján nőneműek; egy esetben – a szegvár-tűzkövesi ún. „sarlós isten” (MAKKAY 1978, 164–184) – biztosan férfit ábrázolnak. Szegvár-Tűzkövesről ismerünk egy fej nélkül előkerült „baltás” idoltorzót is, melynek emlői és férfi nemi szerve is van (TROGMAYER 1992, 57–62). Elképzelhető, hogy az alak hermafrodita, bár a mellék meglehetősen apró dudorok, akár férfié is lehetnek. Attribútuma – balta – inkább férfit sejtet.

Ezek az agyagból készült kisplasztikák többféle szerepkörben jelenhetnek meg, különböző személyeket megjelenítve. Általános értelemben egy képzeletbeli szellemi lény képmásai (ide sorolhatók pl. istenek, félistenek, mitikus, csodatévő erővel felruházott ősök), akit-akiket természetfölötti erővel ruháznak fel. Álarcot viselő idolkok előkerültek már sírokból (pl. Černavoda temetőjében, késői

neolitikum, Hamangia kultúra, Románia; BERCIU 1966), de legtöbbjüket telepről ismerjük. Magyarországon területén a késő neolitikum időszakának több rétegsorú településeiről több olyan, régészeti jelenségekkel összefüggésben előkerült idoltartak fel, amelyek lakóházak szentélysarkából, házi oltár részeként, vagy talán kifejezetten kultikus célokra épített szentélyekben, azok szertartási tartozékaiként határozhatók meg (pl. Szegvár-Tűzköves, Hódmezővásárhely-Gorzsa, Vésztő-Mágor).

A maszkok alkalmazása két nagyobb szerepkörben csoportosul. Az egyik célja az, hogy eltakarja viselője arcát, úgy, hogy ne ismerjék fel (a túlvilágon a halottak, a természetfeletti hatalmak, stb.). Ebbe a csoportba tartoznak a neolitikus, maszkot viselő idolkok. E más-más szerepet játszó, mindazonáltal egységes célt szolgáló leletek nem jó analógiái a balatonőszödi leletnek, mivel ezek, mint fent említettük, az emberi arc eltakarására szolgáló, nagyon erősen sematikus álarctípusok, amelyek teljesen kizárják az emberi arcot a természetfeletti való közvetlen kapcsolattartásból (nem beszél, nem néz, nem hall). A késő neolitikus bánáti Vinča kultúra idolkai közt akadnak olyan maszkot viselő darabok, amelyeken az álarc

kialakítása realisztikus. Ezek általános jellegzetessége a hangsúlyozott, szögletes áll, a markáns orr, nagy szem, néhány esetben szempillákkal, arcvonásokkal bekarcolva. Minden leletre jellemző azonban, hogy a maszk nincs átlukasztva, mögötte az emberi arc nem él, nem látható egyetlen részlete sem (GIMBUTAS 1974, 28, 36, 37, 38. képek). A badeni kultúra új leletében a szem „beszél”, a maszk mögött megbúvó emberi szem az álarc viselete közben valamilyen szerephez jut.

Vizsgáljuk meg most konkrétan a Baden-pécéli kultúra ismert idolplasztikáit, antropomorf ábrázolásait. A legtöbb idol (számuk hetven fölötti) lapos testű, a test két lekerekített háromszögből van kialakítva; többségük nőt ábrázol, a másodlagos nemi jegyek plasztikus megjelenítésével. Általában bekarcolással díszítettek, amely a ruhát jeleníti meg; jellegzetesek a mellkason viselt, keresztzalaggal rendelkező példányok – ez déli párhuzamok alapján feltehetően egyfajta termékenység-istennői attribútum lehet. (Ankara mellett, feltehetően Hasanoğlan lelőhelyről került elő egy ezüsből készült női termékenység-istennő szobor, melynek nyaka és feje aranyozott, maszk-szerűen kialakított, mellén – a badeni idolkhoz és ginekomorf edényekhez hasonlóan! – keresztben átlós övet visel. A lelet az ottani korai bronzkorba sorolható (MAKKAY 1963, 3–17.) A badeni hegedű alakú idolkok feje minden esetben hiányzik, és önállóan sem került még elő idolkhoz tartozható fej. Úgy tartjuk, hogy ez az idoltípus szerves anyagból készített fejjel rendelkezett, amelyet talán több alkalommal cseréltek is. Miután ezek az idolkok egyértelműen nőt ábrázolnak, nem vonhatók a férfit ábrázoló álarcokkal közvetlen párhuzamba.⁵

A badeni kultúra idolkjai közt három férfiábrázolás található. A gombosi /Bogojevo, YU/ telepről ismerünk egy férfitorzót, amely deréktól lefelé maradt ránc (CZIRÁKY 1898, T. II. 9a, b). A Nemcinany-i lelet egy férfi mellkasának töredéke (BÁTORA 1983, 43–45), míg az egyetlen arcot is mutató ábrázolás a Velká Lomnic-i lelet (NOVOTNÝ 1981, 131–138.) – mindkettő Szlovákiából. Ez az idolk téglatestű, testével egybeépített fejjel rendelkezik, apró lábacskaí oldalirányban kiszélesednek, talpat alkotva. A fejrész magas, a szemek, az orr vonala és hátul a haj van megjelenítve rajta. Rendkívül sematikus, ezért sem kialakítási mód-

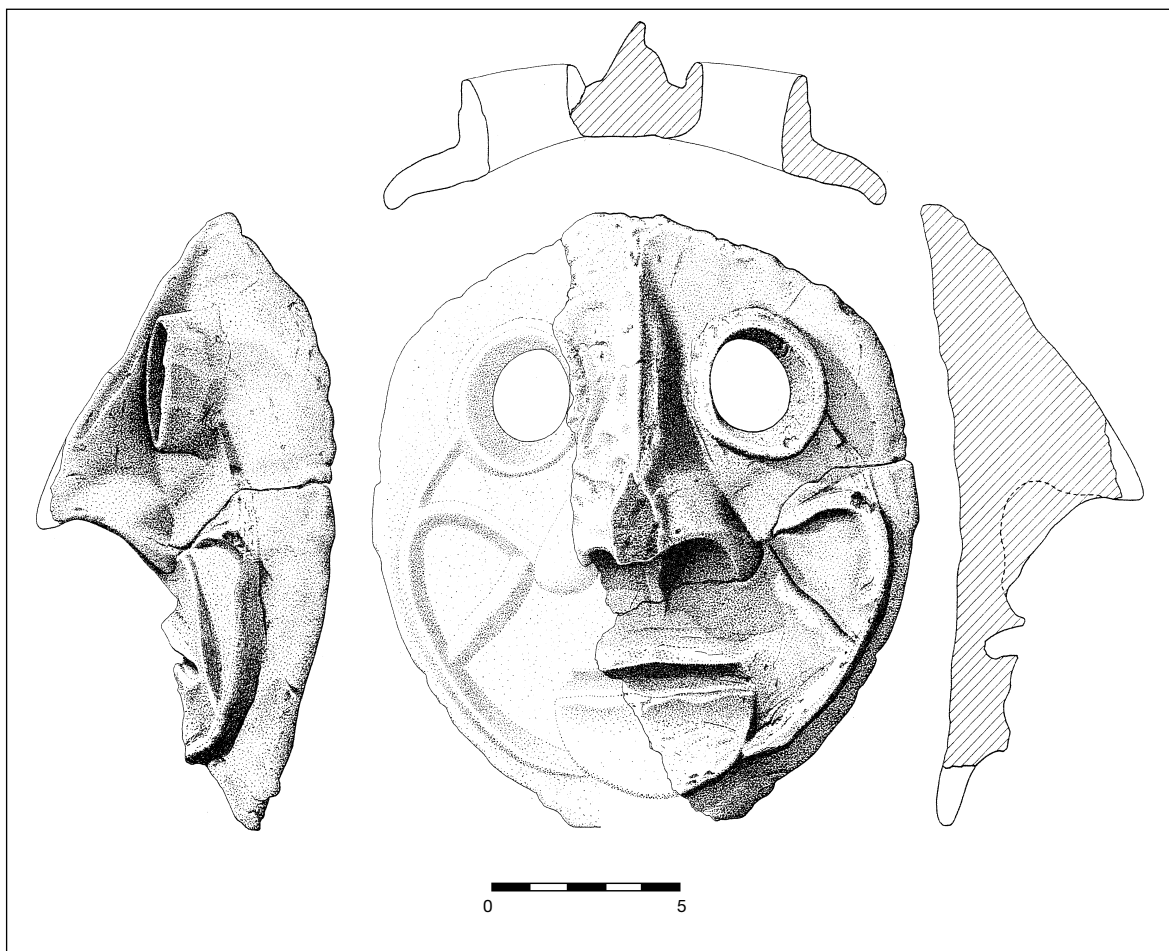
jában, sem pedig formájában nem emlékeztet a vele azonos idejű és kultúrába tartozó balatonőszödi álarchoz.

Férfiakat sejtethetünk a plasztikusan ábrázolt melludorok hiányában két ember alakú, égett embercsontok és hamvak befogadására szolgáló urnában. Mindkét lelet Ózd-Center Kőfej alja lelőhelyről került elő. Az egyik urna kis méretű, két nagyobb női alakot formázó edény társaságában volt a hármasszámú sírban (KALICZ 1963, T. 4. 1a–c.). A három edény talán egy családhoz tartozó egyének elhamvasztott csontjait fogadta be. A két kezét feltartó (adoráló, áldó póz) urna fejrésze felül sima, peremszerűen kiképzett, hátul, a tarkórészen nyitott. Itt szórták bele a hamvakat. Az arc rész két szem és az orr plasztikus megjelenítésével rendkívül egyszerű, elnagyolt. Hasonló, csak nagyobb méretű (felnőtt férfi, míg az előbbi fiúgyermeké lehetett) urna a nyolcas sír lelete (KEMENCZEI 1964, 10–14). Férfi sematikus kialakított feje a Salgótarján-Pécskő badeni telepről szórványként előkerült kőből faragott férfifej (KOREK 1968, T. X. 5a–c.). Vizsgálódásainkból kitetszik, hogy a badeni kultúra ismert, férfit ábrázoló plasztikái sem kialakításukban, sem formájukban nem emlékeztetnek a balatonőszödi leletre.

Létezhet egy járható mellékösvény még a párhuzamkeresés számára. Előfordulhat, hogy az őskori régészeti leletanyagban akad a miénkhez hasonló álarc. Esetleg annyira töredékes állapotban, hogy rendeltetését nem ismertük eddig fel, vagy másnak határoztuk meg. Ígéretesnek tűnnek pl. a Csóka-Kremenyákon /Čoka, YU/ feltárt, a késői neolitikus Vinča-kultúrába tartozó emberi arcot formáló plasztikák, melyek közül az egyiket fedőként közölték (BANNER 1960, T. XXXII. 3). Sajnos, a közlés nem részletes, a fotótáblán a tárgyaknak sem a nagysága, sem a törése, sem az íve nem kivehető. Megnehezíti a vizsgálatot, hogy a leletek a világháború során megsemmisültek, csak az eredeti leltárkönyvi bejegyzés vagy rajz adhat további felvilágosítást. Ezzel végére is érünk a térség és a korszak álarcunkhoz közel álló régészeti leletkörének ismertetésének.

Meg kell még említenünk egy időben és térben is jóval fiatalabb párhuzamsort, melyek viszont a mi leletünk legjobb formai hasonmásainak bizonyulnak. Azokra a nemesfémből, de agyagból is készült maszkokra gondolunk, melyek a halotti kultusz részeként az elhunyt arcát takarták. Ilyen leletek pl. az aranyból készült ún. Agamemnon-maszk a mükenéi

⁵ A badeni kultúra idolkjainak új összefoglalását adja BONDÁR 1999, 39–59; KALICZ 2002.

3. kép. Balatonőszöd – agyagmaszk
Fig. 3. Balatonőszöd – Clay mask

A-sírkörből (Kr. e. 1600 évek vége, késő bronzkor, Görögország) Tutankhamon fáraó berakásos arany halotti maszkja (Kr. e. 1340 körül, Újbírodalom, Egyiptom); agyagból pedig Karthago város pun köztemetőjéből több darab (Kr. e. VII–VI. század; HURST–STAGER 1978, 334–346). Ezek a leletek kizárólag a halott arcának épségét óvták, feljogosítva és biztosítva számukra az örök életet. Haláluk után ugyanis – a hiedelem szerint – szellemük csak az ép testbe költözik vissza, ezt a célt szolgálták a tartós anyagból kialakított, az elhunyt realisztikus ábrázolására törekvő, annak anyagi helyzetének megfelelő anyagból készített maszkok.

Hasonló szellemiséget idéz Várna rézkori (ám a badeni kultúrájánál valamivel idősebb) temetőjében előkerült három jelképes sír, amelyekben az elhunyt személyhez tartozó részek (hamvak, csontok) hiányoznak, személyüket agyagból formált fej, és az azt díszítő, főleg testrészeket és ékszereket (szemet, szájat, diadémot) megjelenítő aranylemezek jelölik (GIMBUTAS 1977, 44–47).

Ezek a leletek kialakítási módjukban (részletességükkel, és a valóságra való törekvésükkel) a balatonőszödi álarc legjobb formai párhuzamai. Egyetlen hibájuk, hogy temetkezés kellékeként, a halotti kultusz részeként kerültek elő, míg a mi leletünk telepről, hulladékgödörből, valamiféle rituális kontextusból származik. Pusztán a régészeti leleteket tekintve a balatonőszödi új badeni lelet értelmezése egyelőre lehetetlennek tűnik.

A jelenlegi kutatási stádiumban ezzel zárjuk a régészeti „nyomozást”. Összegzésként elmondhatjuk, hogy egyelőre nem sikerült olyan jó nyomot találni, mely találgatásoknál sokkal közelebb vitt volna a lelet egykori rendeltetésének megfejtéséhez, pontosabb értelmezéséhez. Szkepticizmusunknak adunk hangot akkor, mikor azt mondjuk, hogy bármilyen szerencsés lelőkörmény esetén is egy ilyen egyedi jellegű tárgy esetében pontos válaszadásra a régészet soha nem lesz képes, csupán a valószínűsíthető legjobb lehetőséget-lehetőségeket tudja felkínál-

ni, más tudományágak segítségével bevonásával.

Egy másik kutatási irányt ajánl, és a csak a tárgyi kultúrát, hagyatékot látó, azt értékelő régész számára remek kiegészítést ad az antropológus, etnográfus munkája. A törzsi társadalmakban, az őskor kultúráihoz hasonló fokon és körülmények közt élő népek között, valamint elzárt fejlődésű területeken végzett terepmunkák során feljegyzett tárgytipusok, események, cselekménysorok, és a hozzájuk adott, első kézből származó magyarázatok megkönnyítik az őskori társadalmak értelmezését is. Felsorolunk itt néhány feljegyzett példát a világ különböző pontjairól, eltérő korszakokból, melyek segítséget nyújthatnak számunkra is a balatonöszödi lelet értékelésénél.

Az ókori Rómában az év utolsó napjaiban tartott Saturnalia ünnepén az álarcos felvonulásban a maszkok visszatérő halottakat jelenítettek meg, akiknek erejét segítségül hívták az új évben is, hogy az szerencsés, bőven termő, áldásos legyen (FRAZER 1998, 380–385).

Maszkot, álarcot használnak többféle szertartásnál mágikus-vallási célból Afrika és Óceánia népei. Ezek a törzsi társadalmak a maszkot vagy az azt viselő szobrot nem csak a természetfölötti jelképének, ábrázolásának vagy portréjának tekintik, hanem úgy vélik, hogy a természetfölötti ténylegesen jelen van a látható és tapintható külső formában. Így a tárgy maga kiegészül egy rendkívül bonyolult, szimbolikus jelentéstartalommal is. Ezek a maszkok legtöbbször az őseket jelenítik meg. Bizonyos társadalmakban rendkívül nagy szerephez jut a halottkultusz, ahol az elhunyt őst az álarc formájában ténylegesen a halott szellemének vélik. A szertartáshoz hozzátartozik, hogy bizonyos időközönként a maszkokat összetörik (pl. 40 évenként, stb.). Úgy vélik, ha már előregedett, nem szolgálja megfelelően a halott szellemét. Ugyan így új darabot készítenek akkor is, ha az éppen aktuális példány megsérül, sérült álarcba ugyanis nem költözik be a szellem. Ezek a maszkok mindenkor egyben szimbolikus művészeti alkotások is, hiszen az ábrázolások (lehet az maszk, figura, szobor, idol), jöllehet ténylegesen szent lények, mégsem a nem létező másai, hanem azok helyett állnak. Nem konkrét valóságként, hanem az arról alkotott képzeteket objektívalva a képzelt alakok (démon, szellem, isten, ős) helyett tűnnek fel. A maszkban tehát nem az jelenik meg, akit az alkotó és a közösség lát, hanem amit tud róla.

Szorosan kapcsolódik a mágikus-vallási funkcióhoz a társadalmi-politikai szerep. A törzsi társadalmakban a titkos társasági álarcok látják el gyakran a társadalmi ellenőrzés feladatait. A maszk természetfeletti erejével gondoskodnak a vezető személyek, az ún. „big man” csoport hatalmának fenntartásáról. A nigériai igalák fő maszkja pl. spirituális tekintélye révén emberölési ügyekben járt el, adóssági ügyekben pedig egy kisebb hatalmú maszkot bízott meg, hogy a visszatörlesztést felügyelje. Az Elefántcsontparton élő népeknél a maszk ellenőrző funkciót lát el: a poro társaság legfelsőbb szintjén álló férfi a jó szellem elnevezésű maszkkal hozza meg a döntést a közösség fontos ügyeiben, mint mondják: a maszk ítél! Ezt a maszkot kisebb rangú, bírói, törvényhozói, rendőri, küldönci maszkok segítik, de vannak háborús, gyógyító, élelmet szerző, a társaság rendezvényein fellépő, tanító maszkok is. A főnökök saját bevallásuk szerint nem tudnák kormányozni az országot maszkok nélkül, mivel sosem állt rendelkezésükre megfelelő fegyveres erő.

Míg a társadalmi funkciót ellátó maszkok erejüket a hiedelem szerint bennük lakozó szellemnek vagy egyéb természetfölötti tényezőnek köszönhetik, vannak olyan álarcok is, amelyek még profánabb szerepkört látnak el. Részt vesznek a férfivá avatási szertartáson, táncokon, esetleg közösségi házakban függenek esztétikai díszként.

Bizonyos maszkok bohócot, epileptikust, vagy más groteszk figurát ábrázolnak, és kifejezetten szórakoztató vagy félelemkeltő szerepük van (BODROGI 1981, 32–34). Ezt a sort zárhatnánk a Mohács környékén a középkorban kialakult, eredetileg a török ijesztgetésére szolgáló busóálarcok említésével. Az itt felsorolt etnográfiai, antropológiai példákban a maszk azt jelképezi, hogy viselőjébe más ereje költözik, és az erősíti cselekedeteiben, életében.

Talán nem járunk messze az igazságtól, ha a több száz évig létező, békés késő rézkori badeni művelődést egy már jól szervezett, differenciálódó főnöki-törzsi társadalomhoz hasonlítjuk. A mai Balatonöszöd helyén egykor létezett és eddig feltárt badeni telepen több olyan jelenséget találtunk, melyek egyértelműen rituális ceremóniákhoz köthetők (pl. állati és emberi tetemeket tartalmazó áldozati gödrök, idol és oltártöredékek), a fent részletebben ismertetett kisebb szentély-áldozóköri zeten kívül is.

A balatonöszödi álarc szája nincs átfúrva, ez a maszk tehát – feltehetően – nem beszélt, így nem

is ítélt. Nem groteszk, nem is ijesztő vagy nevetető, összességében azonban az emberi arc mégis ragadozó-madár benyomást kelt. Eltörött használat közben, vagy el kellett törni, mielőtt végső helyére jutott? – az előkerülési körülményekből ezt már nem lehet megállapítani. Finom patina utal arra, hogy ha nem is sokáig, de hordták. Hogy karakteres arcú elhunyt őst, madáristent, félig madár–félig ember keveréklényt jelenített-e meg? (Hasonló elképzelést tükröz az aszódi településén egy kislány sírjából mellékletként előkerült madár felsőtestű, ember lábú edényke a késő neolitikus lengyeli kultúrából; KALICZ 1981, 74, 75. kép).

Esetleg az egykori falu valamely rituális szertartásán, ünnepségén vett részt, vagy díszített egy ajtót, netalán falat?

Egy valamikor különleges jelentéstartalommal bíró agyagmaszk fél töredékét egyéb hulladékokkal, törött edényekkel, állatcsontokkal együtt egy szemetesgödör fogadta be, majd évezredekkel később a véletlen újból napvilágra hozta. Egykori jelentősége, feladata azonban talán végleg feledésbe merült...

Horváth Tünde

MTA Régészeti Intézete
1014 Budapest, Úri utca 49.

Irodalom:

- BANNER, J. 1956: *Die Péceler Kultur*. ArchHung 35, Budapest.
- BANNER, J. 1960: The Neolithic Settlement on the Kremenýák Hill at Csóka. *ActaArchHung* 12 (1960) 1–83.
- BÁTORA, J. 1983: Vysledky sledovania Zemnych Prac na stavenisku atómovej elektrárne v Mochovciach. – Ergebnisse der Verfolgung der Erdarbeiten auf dem Bauplatz des Atomkraftwerkes in Mochovce. *AVANS* v roku 1982, 43–45.
- BERCIU, D. 1966: *Cultura Hamangia. Noi contributii*. Bukarest.
- BODROGI, T. 1981: *A törzsi művészet*. 1. kötet: Ausztrália, Óceánia, Afrika. Budapest.
- BONDÁR, M. 1999: A badeni kultúra újabb és „elfelejtett” idolkái – The latest and the „forgotten” idols of the Baden culture. *WMMÉ* 21 (1999) 39–59.
- CHAPMAN, J. 2001: Object Fragmentation in the Neolithic and Copper Age of Southeast Europe. In: Biehl, P. F.–Bertemes, E. (eds.): *The Archaeology of Cult and Religion*. Archaeolingua. Budapest 2001, 89–107.
- CLARK, J. G. D. 1954: *Excavation at Star Carr*. Cambridge.
- CZIRÁKY, GY. 1898: A bogojevai őstelepről. *ArchÉrt* 18 (1898) 19–24.
- ELIADE, M. 1994: *Vallási hiedelmek és eszmék története*. Budapest.
- ELIADE, M. 1999: *Misztikus születések*. Budapest.
- FRAZER, J. G. 1998: *Az aranyág*. Budapest.
- GIMBUTAS, M. 1974: *The Gods and Goddesses of Old Europe 7000-3500 B. C.* London.
- GIMBUTAS, M. 1977: Gold Tresaure at Varna. *Archaeology* 30 (1977) 44–47.
- HORVÁTH T. 2002a: Rézkori álarc az M-7-esen. *ÉÉ* 57 (2002) 711–714.
- HORVÁTH, T. 2002b: A unique anthropomorphic representation of the Baden culture. In: Bánffy, E. (ed.): *Prehistoric Studies in memoriam Ida Bognár-Kutzián*. (= *Antaeus* 25) Budapest 2002, 423–426.
- HURST, H.–STAGER, L. C. 1978: A metropolitan landscape: the Late Punic port of Carthago. *WA* 9 (1978) 334–346.
- KALICZ, N. 1963: *Die Péceler (Badener) Kultur und Anatolien*. StudArch 2, Budapest.
- KALICZ, N. 1981: *Kőkori falu Aszódon – Neolithischer Dorf in Aszód*. Múzeumi Füzetek (Aszód) 32, Aszód.
- KALICZ, N. 2002: Eigenartige anthropomorphe Plastik der kupferzeitlichen Badener Kultur im Karpatenbecken. *BudRég* 36 (2002) 11–53.
- KEMENCZEL, T. 1964: A péceli kultúra újabb ember alakú urnája Centerben – Neue menschenförmige Urnen der Péceler Kultur in Center. *HOMK* 4 (1964) 10–14.
- KOREK, J. 1968: Eine Siedlung der Spätbadener Kultur in Salgótarján-Pécskő. *ActaArchHung* 20 (1968) 37–58.
- L'ART DES CAVERNES 1984: *Atlas des Grottes Ornées Paléolithiques Françaises*. Paris.
- MAKKAY, J. 1963: Adatok a péceli (badeni) kultúra népe vallásos elképzeléseihez – Data to the religious beliefs of the Pécel (Baden) culture. *ArchÉrt* 90 (1963) 3–17.
- MAKKAY, J. 1978: A Szegvár-tűzkövesi újkőkori férfiszobor és a „föld és ég elválasztásának” ősi mítosza – The Neolithic male figurine from Szegvár-Tűzköves and the ancient myth of the separation of Heaven and Earth. *ArchÉrt* 105 (1978) 164–184.
- NOVOTNÝ, B. 1981: Zur Idolatrie der Badener Kultur in der Slowakei. *SIA* 29 (1981) 131–138.
- TROGMAYER, O. 1992: Újkőkori istenszobrok attribútumokkal – Neolithic idols with special attributes. *ArchÉrt* 119 (1992) 57–61.
- VÍZDAL, J. 1980: *Potiská kultúra na Vychodnom Slovenska*. Košice.